

DE VANDRANDE DJURENS VÄRLD

Nina Burton
De vandrande
djurens värld

EN UPPTÄCKTSFÄRD MELLAN
ISHAV, SAVANN OCH STÄNGSEL

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Av författaren har tidigare utgivits:

Mellan eld och skugga 1984

Bakom den gröna dörren 1987

De röda minustalen 2000

Den nya kvinnostaden 2005

Ett svar i 24 skärvor 2008

Flodernas bok 2012

Gutenberggalaxens nova 2016

Livets tunna väggar 2020

Variationer på imperfekt 2022

På andra förlag:

Den hundra poeten 1988

Alkemins blå eld 1991

Resans syster, poesin 1993

Det splittrade alfabetet 1998

Det som muser viskat 2002

Albert Bonniers Förlag

Box 3159, 103 63 Stockholm

www.albertbonniersforlag.se

info@albertbonniers.se

ISBN 978-91-0-080960-7

© Nina Burton 2025

REDAKTÖR Gunilla Sundén

FORMGIVNING Eva Wilsson

ILLUSTRATION Nadia Nörbom

TRYCK ScandBook, EU 2025

6	Inför en värld av liv
14	Under arktiska vågor
56	Bakom djurparksstängsel
90	Över savannens vidd
164	Mellan levande världar
183	L I T T E R A T U R

Inför en värld av liv

Å, där försvann flyttfåglarna bland några höstmoln. Ja prognosen för naturen är nu dystert på flera sätt. Men om jag sträcker mig över tid och rum kan jag få vara med den på andra håll. I böcker har jag alltid kunnat följa de vilda djuren.

I en bok jag nyss tog fram låg en gammal julklappsvers som rullade tillbaka tiden:

*Kanske du inte blir etta i bille
men här kan du äntligen mätta din dille
att läsa om konstiga djur på vår jord
(Men aldrig en bok vid vårt middagsbord!)*

Den där sista raden måste ha varit mammas sätt att få ett rimord till »jord«, för våra middagar var aldrig högtidliga, och inte läste jag heller ständigt. För övrigt tänkte jag inte bli biolog utan författare. Men den här boken hade jag själv önskat mig. Den hette *Jakt på fabeldjur*. Några sagofigurer gällde det inte eftersom jag nu var tolv år och började ana att verkligheten kan vara rikare än fantasier om den ses med rätt blick. Och bokens djur hade inte bara sagolika drag. De blev ännu märkligare genom att vara ovanliga och avlägsna.

Raka motsatsen var det med de tamdjur som jag kommit nära. De var sannerligen inte ovanliga, för det finns nu en miljard omhuldade hundar och huskatter. Till det kommer de tjugo miljarder kycklingar, grisar och kor vi föder upp som mat, så tillsammans med oss människor blir det nittiosex procent av jordens alla däggdjur. Bara de återstående fyra procenten är vilda, och det gäller allt från möss till elefanter.

Fyra procent . . . Hur blev det så lite? Den sammanlagda vikten av våra miljarder fabrikskycklingar är faktiskt större än den av alla vilda fåglar. För tusen år sedan var proportionerna omvända – då utgjorde vi bara några procent av jordens alla arter. Men medan vi själva blir allt fler blir de vilda djuren stadigt allt färre. Hälften av dem har försvunnit redan under min livstid, och de blir för varje år mer sällsynta. Låter vi dem dö bort därför att de till skillnad från tamdjuren inte tillhör oss?

Bäst klarar sig de som kan leva nära oss på ett diskret sätt, till exempel genom att hålla sig till natten eller träden. På så vis har rävar, grävlingar och ekorrar kunnat dela tomten omkring vår sommarstuga. Men där inne finns också minnen av djur jag aldrig mött. I ett hörn ligger snäckor vid ett fiskfossil från juratiden som ger ett fördjupat perspektiv, för liv räknas i både årmiljo-

ner och minuter. På ett annat ställe hänger ett horn av en impalaantilop och ett schakalskinn som en gammal biologvän har tagit med från Afrika.

På sätt och vis står också sådana djur oss nära. I våra gener kan man ännu se att allt i naturen haft ett gemensamt ursprung. Faktum är att vi delar omkring hälften av vårt DNA med träd och insekter. Med zebrafiskar delar vi sjuttio procent, med valar åttio procent och med elefanter och lejon hela nittio procent. Genetiskt sett står oss vilda djur alltså lika nära som våra tamdjur, även om kromosomerna har ordnats på lite skilda sätt. Vi är verkligen släkt på avstånd. Och jag tycker att det gör livet större, för när allt är besläktat blir det en helhet.

Ända från början tycks livet också ha handlat om samspel. Alla djur meddelar sig med varandra på något sätt. Myrors kemiska kommunikation har till exempel i miljoner år skapat avancerade samhällen med odlingar, ett slags boskapsskötsel och ett närmast industriellt samarbete, om än i miniformat. För kemi är ett urgammalt sätt att överföra budskap. Hormoner och feromoner är en sorts kemiskt språk som ibland även kan nå över artgränser. Många av våra parfymer har lockande dofter från bävrrar, spermacetivalar och sibetkatter.

Också anatomiskt har vi beröringspunkter med andra arter. Små zebrafiskar har hjälpt forskare att förstå våra hjärnsjukdomar, och i alla däggdjur liknar hjärnan vår egen. Den har inte bara allt som krävs för att kunna minnas, känna och kommunicera. Den måste också kunna hjälpa vilda djur att klara sig i en omgivning full av faror och ideliga valsituationer, så den kan vara större än hjärnan hos tamdjur. De vargar som domesticerades till hundar sägs ha förlorat nästan trettio procent av sin hjärnvoly. Man ville avla fram valpigt mjuka drag, inte de egenskaper som krävs för en vildmarks alla utmaningar, och det behövdes ju inte heller hos djur som vi själva födde upp. De utvecklade i stället andra talanger.

Egentligen har olika miljöer så skilda krav att varje art kan bli en specialist. Ingen kan känna till allt, och ingen behöver heller göra det. I våra egna liv krävs en annan sorts intelligens än i det vilda där vi nu knappast klarar oss utan hjälpmedel.

Även rent sinnligt förnimmer vi mindre än vilda djur. Dofter berättar långt mer för dem än för oss, och många uppfattar både infraljud och ultraviolett ljus. På sitt sätt har de alltså en större värld än vi. Och kanske är det delvis därför jag fascinerar av deras liv.

Naturligtvis är det inte bara främmande arter som kan ha sagolika drag. Minsta insekt är egentligen märkvärdig. Det gäller bara att förstå det. Jag lägger undan boken om fabeldjursjakten och letar fram några böcker av en biolog som jag började läsa i tjugooårsåldern. Vad som fångade mig var just hans förmåga att se det förunderliga i allt liv, och den kan ha hört ihop med hans bakgrund.

Han föddes i Afrika som Malcolm Lyall Watson då andra världskriget just hade brutit ut. Medan pappan stred på annat håll och mamman skötte familjens farm passades han av en ovanlig barnvakt. Det var en man från zulu folket som lärde sin skyddsling allt han visste om naturen. Kolonialisterna umgicks mest med sina egna djur, men den här mannen kände det vildas liv och delade med sig av vad han kunde om djur och växter. När hans skyddsling fyllt nio år togs han högtidligt till en zulu initiation som gav de invigda rätt att kallas De som hört fågeln.

Det måste ha varit något särskilt fågeln förmedlat. Kanske det gällde sådant som vilda djur vet bättre än vi, för genom sitt urgamla samspel med naturen känner de den väl. Den blivande biologen fortsatte därför att lyssna till det där som fågeln berättade om naturen.

När han som brådmogen tjugotreåring doktorerat i biologi begav han sig nästan från pol till pol för att riktigt lära känna alla arter. Valar studerade han både från polarfartyg och från små flottor där de väldiga djuren

kom helt nära. Sedan skrev han en encyklopedi över ett åttiotal valarter.

Exotiska däggdjur hade han ju umgåtts med sedan barnsben, så redan i tjugoårsåldern erbjöds han att leda Johannesburgs zoo. Hans bästa minne därifrån var vänskapen med en elefanthona som fick förtroende för honom.

Ändå plågades han av att se inspärrade djur, så snart blev han i stället safariledare i en natur där de levde i frihet. Sedan fortsatte han till andra delar av världen eftersom även han ville röra sig fritt. Det är talande att han skrev böcker om de mest gränslösa elementen, vatten och luften. Vad han sökte var verkligen livet i alla riktningar. Den vidvinkeln tilltalar mig. Jorden rymmer så skilda världar att perspektivet vidgas om havsdjupens, luftens och viddernas liv tas med.

Min egen nyfikenhet har också lockat ut mig på resor där jag kunnat skriva om nya perspektiv, men det har mest gällt våra egna varierande kulturer. Bland andra arter finns långt mer att upptäcka eftersom de så länge varit förbisedda.

Deras värld är visserligen svårare att tränga in i. Genom att deras sinnen har en annan räckvidd än vår är den ju full av infraljud vi inte hör, ultraviolett ljus vi

inte ser och dofter vi inte känner. Mycket i den går oss alltså förbi. Trots att råttor studerats i laboratorier har man till exempel inte uppfattat skillnaden i deras ljud då de leker och då de är rädda. Vi har inte ens kunnat avläsa de subtila minspel som biologer nu upptäckt hos både elefanter och de katter vi dagligen umgås med. Kruxet tycks vara att vår hjärna har en sorts inbyggt filter mot sådant som är alltför oväntat eller avvikande. Den redigerar alla intryck för att de ska stämma med en välkänd världsbild, annars kanske vi skulle överväldigas av allt omkring oss.

Men ändå. Vilket äventyr att försöka se med andra ögon! Ja möjligen är det just en annan blick som krävs för att förstå andra sorters liv i skilda miljöer. Ett lite annorlunda sätt att se kunde göra verkligheten större.

Det börjar skymma, och jag går in för att sätta mig vid fönstret med en kopp te. Där utanför syns varken djupens strömmar eller vindarna bakom alla vågor, men jag vet att där det finns strömmar finns det liv. Vad vatten osynligt skvallrar om är hur avstånd och gränser kan övervinnas i naturen.

När havet mörknar med himlen börjar lanternor korsa det, och de far även genom min egen spegling där i fönstret. Jag tycker det ger en bild av hur avlägsna samband lika omärkligt som oupphörligt rör oss. Livet är ju en flödande process, full av förbindelser, och de kan sträcka sig långt utanför mitt perspektiv här vid fönstret.

Under arktiska vågor

Det var på förmiddagen jag märkte att någonting i mitt perspektiv hade blivit annorlunda. En skugga började lägga sig över synfältet i mitt vänsteröga. Eftersom jag tidigare haft problem med det tog jag mig nästa dag till ögonsjukhuset för en kontroll. Det var tur, för jag hade näthinneavlossning och synen räddades genom en operation samma dag.

Medan jag sövdes tycktes narkosläkaren fråga mig något om floder, men innan jag hann svara dränktes medvetandet som av ett gungande vatten. Och även nästa dag då bandaget över ögat togs bort böljade alla konturer. Nu berodde det inte på narkos utan på en gas som sprutats in i ögat för att under läkningen hålla näthinnan på plats. I den lilla gasbubblan bröts ljuset som genom vatten, och över synfältet vajade det havsaktigt.

När jag skulle somna på kvällen visade ögat stim av manetliknande konturer mot en fossilgrå fond. På dagen fick jag svårt med djupseendet eftersom ögonen hade fått skilda perspektiv. Medan högerögat såg solida konturer tyckte vänsterögat att allting flöt, även trottoarkanter och trappor. Det var inte konstigt att jag snart ramlade.

– Hur gick det? frågade en förbipasserande man som hjälpte mig upp.

– Jag vet inte, mumlade jag omtumlad. Det var ju nära ögat som borde skyddas, och jag var yr när jag kom på benen. Framåt kvällen kändes gungandet i hela kroppen, så troligen hade jag fått en lätt hjärnskakning.

Kanske det förstärkte en tanke som börjat växa i mig. Den handlade om skillnaden mellan livet i vatten och på land. Om nu mitt ena öga insisterade på en flytande värld borde jag väl bege mig dit?

För att följa jorden runt solen var flyttfåglarna redan på väg mot söder, men i havet går samtidigt en motsatt rörelse mot norr. I Arktis lockar höstens väldiga sillstim till sig hungriga valar som kan komma långt söderifrån, för havet har inga gränser. Där tycks även himlens norrskensvågor svara vattenvärlden, och dit ville nu också jag.

Med tåg och långfärdsbuss är det tjugofyra timmars resa till Tromsø på Norges nordkust, men jag har inte bråttom. När jag hinner se omgivningen förändras blir färden ett flöde, och i min sovkupe liknar stimmet från höstlovsresande skolbarn ett porlande.

Vatten flyter faktiskt också under mig då tåget korsar de älvar som strimmar Sverige. En efter en passerar de som skenskarvar – Indalsälven, Ångermanälven, Umeälven, Skellefteälven, Piteälven och Lule älv. Så långt

norrut har jag sällan varit förr. Jag har visserligen en norrländsk släkt på morfars sida, men den skymdes alltid av mormors danska familj. För övrigt var både han och hon döda när jag föddes.

Ändå började jag med tiden undra över morfars nordliga bakgrund. Min morbror hade låtit göra ett släktträd som följde familjens norrländska rötter ända till 1600-talet. Det var då sönerna till en man vid namn Fahle började kalla sig Fablesen, precis som morfar. Vad som hänt släkten dessförinnan var svårare att se, men den tycktes redan då vara djupt rotad i Årbyn vid Råne älv.

Jag misstänker att det hade samband med älvens fiskar. På 1500-talet ville Gustav Vasa beskatta laxfisket i Sveriges nordliga älvar eftersom han insåg värdet av det. Under sin vandring simmade laxarna behändigt rakt in i Årbyn som sträckte sig över två stränder. Byborna tycktes nästan ha präglats av dem, för själva kallades de glada laxar, och morfars far hade liksom laxarna också en vandringsdrift. Han följde därför älven till kusten där han gifte sig med en sjömansdotter. Sedan kom deras söner att vända sig ut mot världen på olika sätt. En överlät färderna till fiskar genom att exportera surströmming söderut, men morfar som själv kände vandringsdriften flyttade mellan tre länder med sin familj.

Ett ursprung lämnas ändå inte så lätt, hur avlägset det än är. I trettioårsåldern fick jag lust att se trakten där

morfars släkt hade sina rötter, och jag tyckte att mamma borde komma med. I Luleås telefonkatalog hittade jag fjorton Fahleson som jag sände varsitt brev:

Kära ni,

vi kanske är släkt, så det skulle vara roligt att träffas. På midsommarafton klockan tolv kommer jag med min mamma till Luleå stadshotell, och vi undrar om ni vill äta lunch med oss. Jag tar med ett detaljerat släktträd som kan intressera er. Som igenkänningstecken kan vi bära varsin röd blomma.

Mamma trodde inte att några möjliga släktingar skulle dyka upp, men hon tyckte ändå det var roligt att se trakten. Själv brukar jag vara optimist, för anas möjligheterna kommer de närmare. Och på midsommarafton väntade verkligen ett halvdussin Fahlesöner i matsalen till Luleå stadshotell. De hade just presenterat sig för varandra eftersom de inte ansåg sig vara släkt.

Sedan vi hälsat och fått in något midsommaraktigt att äta plockade jag ändå fram släktträdet. Fahlesönerna studerade det intresserat och började efterhand att le generat mot varandra. De visade sig faktiskt vara släkt på håll. Ja även med mig, så när vi skildes åt efter lunchen hade jag lärt känna mina bryllingar.

Den kvällen sken midnattssolen över vattnet vid campingplatsen där mamma och jag hyrt en övernattningsstuga. Jag hade köpt lax, och sedan vi diskuterat vår norrländska släkt började jag fundera på detta med ursprung. Laxarna vi åt hade fötts ur romkorn i någon älv – kanske just här – och minnet av den skulle följa dem även sedan de vandrat ut i havet. Det var ett levande förflutet som med tiden fick dem att vända tillbaka.

Havet har få hållpunkter, men fiskar är vana vid att färdas i en flytande värld. Sjögräs och stenar kan bli riktmärken, och i laxarnas celler kan magnetitkristaller svara jordens magnetfält som mikroskopiska kompasser. Samtidigt registrerar kroppens sidolinjer både kölvattnet från allt omkring dem och varje skiftning i vattnets strömmar. När de i havet nått älvens mynning märker de även en temperaturskillnad. Från födelseälvens stränder kommer nu vaga dofter som svaras av kroppens dolda minnen. Också vandrande laxar kan ju ha fasta punkter att återvända till.

De kan redan ha simmat hundratals mil, och här väntar deras kraftprov. För att komma in i älven måste de ta sig uppför höga och strida forsar. Lyckas de kan en livscirkel knytas ihop bland stenarna där deras föräldrar lekt. Honorna väljer ett lekområde med fint grus där deras ägg kan släppas. Så lägger de sig på sidan och slår med stjärten då hanarna kommer för att befrukta deras rom. Jag har sett en film om det och slogs av laxhanarnas

spända uttryck då deras mjölke täckte äggen. De darrade med vidöppna munnar när någonting fick sin fullbordan och fortsättning.

Idag är mycket i älvarnas liv förändrat. På morfars tid hade ett åttiotial vattendrag sina egna laxstammar som troget återkom till sitt födelsevatten. Men redan då började älvarna riktas och dämmas för timmerflottningen till kustens sågverk, och många av dem byggdes sedan ut för att ge el till industrin. Det blev allt färre laxar i vattnen.

Också i havet skapar omgivningen problem. Utsläppen från fabriker och jordbruk har gjort Östersjön så förorenad att laxarna här anses vara otjänliga som föda. Dessutom tar stora trålare de fiskar som laxarna brukat äta, så snart finns inga vandrande laxar mer. Ett vemodigt bevis kommer då jag i tågets bistro köper en norrländsk tunnbrödsrulle. Laxröran är enligt innehållsdeklarationen norsk.

Ändå har laxarna det knappast bättre i Norska havet, även om det är mindre förorenat. Medan världens vildlaxbestånd försvinner blir de norska laxodlingarna allt fler, och de är ingen miljö för vandringsfiskar. I de trånga burarna frodas både laxlöss och virus, och gifterna mot dem blir sedan kvar i fiskarna själva.

Proportionerna mellan avstånd och närhet har blivit paradoxala. Medan fiskarna knappt kan röra sig har deras föda rest långt. Det kan vara soja som odlats där

regnskog har huggits ner, och det kan vara fiskmjöl som gjorts i Danmark på Sveriges tynande sillfångst. Några livade laxar ryms alltså inte i de trånga burar som får så stora konsekvenser.

När vi kommit in i Norge blir perspektivet på en gång mäktigare och snävare. Bergen har blivit fjäll medan älvarna har blivit smala fjordar. På tågets slutstation i Narvik ser jag Norska havet glittrande öppna sig mot Atlanten med en värld av samband. Det sägs att oväder på några dagar kan nå ända hit från Västindien, och det gör även den varma Golfströmmen, så till skillnad från Sveriges inland är här snöfritt.

Atlanten ... Försiktigt närmar jag mig det blågrå havet. Att jag efter ögonoperationen ser världen mer flytande känns rätt, för livets kemi föddes i det vatten som fyller större delen av vår planet. Det var där nervsystem och hjärnor först fick form, och de djur som efter hand kom upp på land tog med sig dropparna av ett hav i sina celler. Tre fjärdedelar av vår hjärna består ännu av vatten liksom ett ursprungsminne.

Å andra sidan har det varit fler människor på månen än i de största havsdjupen. När forskare nu tar sig dit för att söka mineraler finner de tusentals djurarter som ingen människa tidigare har sett, trots att djuphavet är jordens vanligaste miljö.

Helt osedda har djuphavsfiskarna ändå inte varit. De kan ha ett ypperligt mörkerseende, så även nattsvarta havsdjup sägs myllra av ögon. Många skapar också själva ett ljus för att kommunicera med det eller för att sökande låta det svepa genom vattnet. Till och med de sjöstjärnor som rör sig på botten är täckta av ögon.

Men hur får jag kontakt med den här världen? Fiskar utgör sextio procent av alla ryggradsdjur, så det skulle kännas fel att inte försöka förstå dem på något vis. Jag har gott om tid innan en långfärdsbuss ska ta mig vidare norrut. Alltså går jag in i Narviks fiskehall.

I kyldiskarna ligger allt från valkött till rödkokta skaldjur intill torskar med döda ögon. Någon bild av livet i havet ger det ju knappast. Där smakar humrar på havsbotten med ben som kan bära dem kilometerlångt, och deras ögonstruktur har inspirerat utformningen av rymdteleskop. När levande fiskar trängs med varandra handlar det också om rörelser och känslor, till skillnad från de packade sillarna här. Att simma tätt ger ett skydd mot rovfiskar och skapar strömmar som spar energi. I sina sidolinjer känner de dessutom varandras rörelser så att de på en bråkdel sekund kan ändra hastighet eller vända. Solidariskt turas de om att simma i stimmets ytterkant där det är nära till både föda och faror, och fångas någon ökar även grannarnas hjärtfrekvens. Hos en revirhävdande fisk kan närhet däremot ses som ett provocerande intrång, så det väcker helt andra känslor.

Inget av det här kan man se i en saluhall där fiskarnas inre kallas filéer. Men eftersom jag nu ändå är här sätter jag mig med en fiskburgare för att begrunda ingrediensernas liv.

Det känns lite svindlande att havets alla varelser är lika unika som vi och som bottenens miljarder sandkorn. Vilken ofattbar rymd av individuell mångfald, och vilken värld av annorlunda existenser! Det är egentligen så märkligt att jag frågar mig varför inte fler förundrats över det. En trålfångst som sedan säljs kilovis kan ha rymt miljoner enskilda små öden.

För fiskarna själva är det ju också viktigt att kunna skilja på varandra. En del har sociala hierarkier där alla vet sin plats, och många är kinkiga i sitt val av partner. Zoologen Konrad Lorenz märkte att han i sina akvarier inte lättvindigt kunde byta ut honorna hos två par. Även om den ena hanen blev nöjd med sin nya hona kunde den andra bli upprörd, för en del fiskar håller ihop livet ut. I flera arter tar de även hand om sina ungar, eller åtminstone gör pappan det. Några blåser hagar av en sorts bubbelnät omkring dem medan andra skyddar dem i sin mun, trots att de själva då inte kan äta. En ömsint omvårdnad finns alltså även i havet.

